

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗАГАЛЬНЕ – СПЕЦІАЛЬНЕ»:
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ФОРМАЛЬНА ЛОГІКА¹**

Статтю присвячено аналізу співвідношення загальної та спеціальної, а також кількох спеціальних кримінально-правових норм на основі законів, правил та прийомів формальної логіки, зокрема щодо відношень підпорядкування та супідрядності понять.

Ключові слова: співвідношення норм, загальна кримінально-правова норма, спеціальна кримінально-правова норма, відношення підпорядкування, відношення супідрядності.

Статья посвящена анализу соотношения общей и специальной, а также нескольких специальных уголовно-правовых норм на основе законов, правил и приемов формальной логики, в частности касательно отношений подчинения и соподчинения понятий.

Ключевые слова: соотношение норм, общая уголовно-правовая норма, специальная уголовно-правовая норма, отношение подчинения, отношение соподчинения.

The article is devoted to analysis of the correlation between general and special, as well as several special criminal-law norms on the basis of laws, rules and techniques of formal logic, in particular about the subordination and collateral subordination of concepts.

Key words: correlation between norms, general criminal-law norm, special criminal-law norm, subordination, collateral subordination.

Вступ. Серед способів тлумачення норм права у теорії права виділяють логічний спосіб, який полягає у з'ясуванні змісту норми права на підставі використання законів, правил і прийомів формальної логіки [1, с. 439]. Чому видається можливим застосування законів логіки при тлумаченні норм права?

Логіка вивчає структуру форм мислення – понять, суджень та умовиводів, первинним елементом серед яких є поняття. Поняття у логіці – це форма мислення, яка відображає предмети і явища в їхніх істотних ознаках. У свою чергу, істотними називаються такі ознаки, які необхідно належать предмету, виражають його внутрішню природу, його сутність і відрізняють його від усіх інших предметів. Без таких ознак предмет немислимий [2, с. 25; 3, с. 23-24].

Юриспруденція оперує поняттям «норма права», яка є первинним елементом системи права як теоретичної основи системи законодавства. М.І. Байтін називає норму права «вихідним елементом», «первинною клітинкою права» [4, с. 184].

У процесі формування норм права законодавець абстрагувався від окремих, випадкових проявів правової дійсності, а враховував її типові і суттєві ознаки [5, с. 71].

Особливо явно це проявилось у заборонячій нормі кримінального права, адже всі ознаки складу злочину, які виражені у такій нормі, є необхідними для кваліфікації певного суспільно небезпечного діяння саме за конкретною нормою.

Виходячи зі сказаного вище, можна провести паралель між поняттям у логіці і правовою нормою, яку А.В. Наумов та А.С. Новіченко недаремно називають юридичним поняттям

¹ Статтю написано за підтримки КІУСу, Альбертський університет, Едмонтон, Канада (Фонд ім. Богдана і Наталії Големби).

The article was written due to the support rendered by CIUS, University of Alberta, Edmonton, Canada (the Bohdan and Natalia Golemba Endowment Fund).

[5, с. 33, 60]. Тому всі закони, правила і прийоми формальної логіки, які застосовуються щодо поняття, можуть бути екстрапольованими на дослідження норм права.

А відтак, досліджувати співвідношення норм кримінального права неможливо без правильного розуміння відношень між поняттями у логіці. Знання цих відношень дає змогу не замішувати одні поняття з іншими, розрізняти у них спільне та відмінне і правильно використовувати їх на практиці [2, с. 36].

Постановка завдання. З огляду на це, завданням цієї публікації є з'ясування логічних основ співвідношення між загальною і спеціальною, а також між кількома спеціальними нормами у кримінальному праві.

Результати дослідження. Для виконання поставленого завдання насамперед слід звернутися до видів понять у логіці та можливих відношень між ними.

Всі поняття у логіці поділяють на порівнянні і непорівнянні [2, с. 36].

Непорівнянними є такі поняття, які відображають настільки віддалені предмети, що в їхньому змісті й обсязі немає нічого спільного [2, с. 36]. Тому порівнювати ці поняття неможливо [3, с. 32]. Відповідно і досліджувати відношення між ними не видається можливим і доцільним.

У логічних відношеннях можуть знаходитися тільки порівнянні поняття, у змісті та обсязі яких наявне дещо спільне. Ці спільні ознаки дозволяють порівнювати ці поняття одне з одним [2, с. 36; 3, с. 32-33].

Тому варто зосередитися на дослідженні відношень між порівнянними поняттями.

У логіці порівнянні поняття бувають сумісні і несумісні [2, с. 36; 3, с. 32].

Поняття, обсяг яких повністю або частково збігається, називаються сумісними. Між сумісними поняттями розрізняють три види співвідношення:

- тотожності,
- підпорядкування,
- перехрещення [2, с. 36; 3, с. 33].

Поняття, обсяг яких не збігається ні повністю, ні частково, називаються несумісними. Ці поняття містять ознаки, які виключають збіг їх обсягу. У свою чергу, між несумісними поняттями можливі відношення:

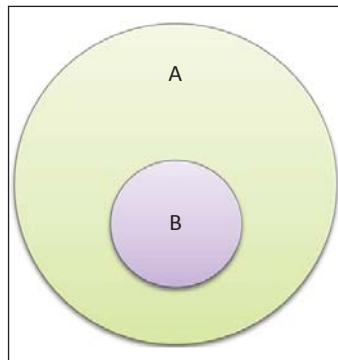
- супідрядності,
- суперечності,
- протилежності [2, с. 36, 39; 3, с. 35].

Оскільки для дослідження співвідношення між загальною і спеціальною нормами, а також між кількома спеціальними нормами у кримінальному праві важливим є правильне розуміння логічних відношень підпорядкування та супідрядності понять, варто зупинитися на аналізі саме цих відношень.

Відношення підпорядкування.

Відношення підпорядкування існує між такими поняттями, одне з яких повністю входить як частина в обсяг іншого. Ці поняття у логіці називають підпорядковуючим і підпорядкованим: підпорядковуючим є поняття з більшим обсягом, а підпорядкованим – поняття з меншим обсягом відповідно [2, с. 37].

Графічно відношення підпорядкування можна зобразити за допомогою кіл Ейлера, де А – підпорядковуюче поняття, В – підпорядковане (обсяг підпорядкованого поняття становить частину обсягу підпорядковуючого):



Саме у такому відношенні перебувають загальна і спеціальна норми у кримінальному праві, взаємозв'язок між якими має характер підпорядкування за обсягом. Наприклад, норма про умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України) є підпорядкованою щодо норми про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України).

Підпорядковуюче поняття у логіці називається родом або родовим поняттям, а підпорядковане – видом чи видовим поняттям [2, с. 38]. Тому взаємозв'язок між загальною та спеціальною кримінально-правовими нормами характеризується співвідношенням понять «рід-вид». У загальній нормі сформульований родовий склад злочину, а у спеціальній – видовий.

Окрім понять рід та вид, формальна логіка оперує ще одним поняттям – індивід або одиничне (індивідуальне) поняття. Тоді існує відношення підпорядкування «вид-індивід» [2, с. 38; 3, с. 35]. У кримінальному праві таке відношення підпорядкування існує між нормою права, в якій виражений склад певного злочину, і конкретним вчиненням суспільно небезпечним діянням. Наприклад, умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) та умисне вбивство громадянина Н.; крадіжка (ст. 185 КК України) та крадіжка з магазину у місті М., вчинена 1 травня 2017 року. Це кореспондує співвідношенню між поняттями склад злочину (як логіко-юридична конструкція про певний вид злочину) та злочин як конкретне явище. Тому цей підвид підпорядкування не має прикладного значення для розуміння відношення між загальною та спеціальною кримінально-правовими нормами.

У співвідношенні підпорядкування чітко простежується логічний закон зворотного відношення між змістом і обсягом поняття: зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і навпаки, зі збільшенням обсягу поняття зменшується його зміст [2, с. 30]. Тобто, чим ширший зміст поняття, тим вужчий його обсяг.

Змістом поняття у логіці називається сукупність наявних ознак предметів або явищ, відображених у понятті. Обсяг поняття – сукупність предметів або явищ, мислимих у понятті [2, с. 29].

У кримінальному праві змістом певної норми буде склад злочину, який міститься у цій нормі. Адже склад злочину якраз і є сукупністю юридично-значимих ознак, за допомогою яких законодавець описує у кримінальному кодексі різні види злочинної поведінки. А обсяг – сукупність всіх суспільно небезпечних діянь, які підпадають під дію відповідної норми.

Так, змістом норми про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) є всі ознаки відповідного складу злочину, тобто протиправність, умисел, спрямованість проти життя іншої людини, застосування зовнішнього впливу для позбавлення життя. У свою чергу, обсягом відповідної норми є всі суспільно небезпечні діяння, у яких теоретично міститься склад цього злочину. Однак, це не означає, що воно буде кваліфікуватися саме за цією нормою, адже крім цих ознак, йому можуть належати ще додаткові ознаки, на підставі яких діяння підлягатиме кваліфікації за іншою (кваліфікованою чи привілейованою) нормою.

Відповідно, загальна норма має вужчий зміст, але ширший обсяг щодо спеціальної норми.

Зокрема, норма про умисне вбивство (яка виражає підпорядковуюче поняття) має більший обсяг, але менший зміст щодо норми про умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (підпорядковане поняття). Це пояснюється тим, що поняття умисне вбивство, крім умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини, охоплює також інші види умисного вбивства, наприклад умисне вбивство двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) чи умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України). Однак норма про умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини є ширшою за змістом, оскільки, крім всіх ознак умисного вбивства, містить ще додаткові привілейуючі ознаки, які пом'якшують кримінальну відповідальність винного.

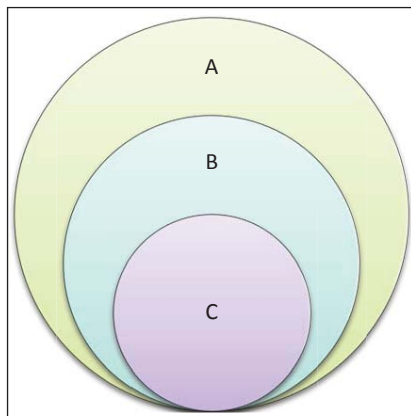
З боку змісту між підпорядковуючим і підпорядкованим поняттями існує таке відношення: підпорядковане поняття містить всі ознаки, властиві підпорядковуючому поняттю, плюс ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого поняття. Звідси випливає важливий висновок: все, що стверджується про підпорядковуюче поняття, можна стверджувати і про підпорядковане поняття [2, с. 38], тобто, при аналізі підпорядкованого поняття, не можна забувати про ознаки, властиві підпорядковуючому поняттю. Так, аналізуючи умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, необхідно враховувати всі ознаки умисного вбивства та додаткові привілейуючі ознаки.

У той же час не можна поширювати сказане про підпорядковане поняття на підпорядковуюче, оскільки специфічні ознаки підпорядкованого поняття не входять до змісту підпорядкуючого поняття [2, с. 38].

Оскільки загальна та спеціальна кримінально-правові норми перебувають у співвідношенні підпорядкування, це означає, що спеціальна норма містить всі ознаки, притаманні загальній нормі, і додаткову ознаку чи ознаки. Ці кваліфікуючі чи привілейуючі ознаки відповідно підвищують або понижують типову суспільну небезпеку складу злочину, який передбачений загальною нормою.

Спеціальна норма ширша за змістом, встановлює особливі прийоми регулювання і тому має пріоритет перед загальною нормою.

Важливо відзначити також, що поняття може бути одночасно підпорядкованим (стосовно більш загального поняття) і підпорядковуючим (стосовно поняття менш загального) [3, с. 34]. У цьому випадку є три підпорядковані одне одному поняття (поняття А, В, С), відношення між якими можна так зобразити за допомогою кіл Ейлера:



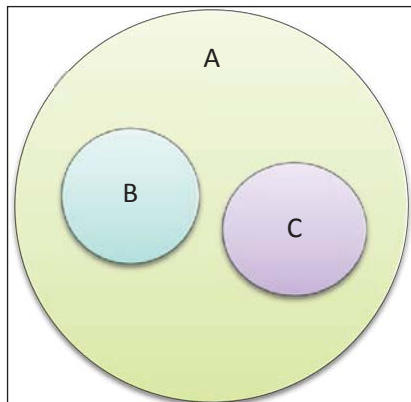
Це твердження має значення для дослідження спеціальних кримінально-правових норм, оскільки співвідношення загальної і спеціальної норм є відносним: певна норма може бути загальною відносно однієї і спеціальною відносно іншої норми. Зокрема норма, передбачена ч. 2 ст. 115 КК України є спеціальною відносно загальної норми ч. 1 ст. 115 КК України, але одночасно вона (зокрема, п. 8 ч. 2 ст. 115, у якому передбачено умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового чи громадського обов'язку) є загальною нормою відносно норм ст. 348 «Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця» і 379 «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю,

пов'язаною зі здійсненням правосуддя», які відносно ч. 2 ст. 115 КК України є спеціальними нормами.

Відношення супідрядності.

Ще одне логічне відношення, яке має важливе значення при аналізі конкуренції кількох спеціальних норм, є відношення супідрядності між несумісними поняттями.

Відношення супідрядності існує між поняттями, які однаково входять до одного й того ж роду (супідрядні поняття) [2, с. 39]. Графічно супідрядні поняття можна так зобразити за допомогою кіл Ейлера, де велике коло А позначає обсяг родового поняття, а кола В і С – обсяг супідрядних (видових) понять:



Кілька спеціальних норм у кримінальному праві є супідрядними, оскільки, виражаючись термінами логіки, вони є видами одного й того ж роду – загальної норми. Так, супідрядними є норми про умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України) та умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України).

Обсяг супідрядних понять не збігається у жодній своїй частині, тобто немає предметів, які входили б до обсягу двох супідрядних понять (і у поняття В, і у поняття С) одночасно [2, с. 40].

Це положення логіки має важливе значення для теорії кримінально-правової кваліфікації, зокрема при необхідності здійснити кваліфікацію у випадку наявності кількох спеціальних норм. Конкретне суспільно небезпечне діяння може бути кваліфіковане тільки за

однією із таких норм, а не за обома цими нормами одночасно. Так, до одного діяння може бути застосована або норма ст. 116, або норма ст. 117 КК України, але ні в якому разі не дві ці норми.

Дотримання цього правила забезпечить дотримання принципу non bis in idem (у перекладі з латинської не двічі за одне), який закріплений у ч. 3 ст. 2 КК України (ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу), тобто дозволить уникнути подвійної кваліфікації скоєного. Це також відповідає практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо реалізації ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка проголошує суб'єктивне право особи не бути притягненим до суду або покараним двічі [7].

Варто також звернути увагу на те, що хоча зміст супідрядних понять у цілому відмінний, але, окрім родової ознаки, загальними можуть бути і деякі видові ознаки. Збіг деяких ознак змісту супідрядних понять призводить іноді до зміщення таких понять на практиці [2, с. 40].

Так, норми про умисне вбивство малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) та умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України), крім спільних родових ознак умисного вбивства, містять ще одну спільну видову ознаку – малолітній потерпілий.

Для кримінального права це може загрозувати неправильною кваліфікацією скоєного. Тому, щоб уникнути подібних помилок, необхідно у кожному конкретному випадку, тобто у кожному конкретному кримінальному провадженні, точно визначити ті істотні ознаки, за якими конкретне діяння відноситься до певного виду (підпадає під дію конкретної кримінально-правової норми).

Відношення протилежності (супротивності).

Щоб уникнути зміщення конкуруючих між собою спеціальних норм та суміжних норм, варто також розібратися у логічному відношенні протилежності (супротивності) понять.

Відношення протилежності (супротивності) існує між такими двома поняттями, одне з яких містить певні ознаки, а друге – ознаки, несумісні з ними [3, с. 35].

Зміст одного такого поняття не тільки виключає зміст другого, а й протилежний йому. Тому протилежні (супротивні) поняття не можуть застосовуватися до одного й того ж предмета одночасно [2, с. 41-42].

Саме у відношенні протилежності (супротивності) перебувають суміжні кримінально-правові норми, які виключають можливість застосування одна одної. Так, неможливо одночасно застосовувати норми про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) і вбивство через необережність (ст. 119 КК України), які містять взаємовиключні форми вини – умисел та необережність (злочин не може бути вчинений одночасно і умисно, і необережно). У такому ж відношенні перебувають норми про крадіжку (ст. 185 КК України) і грабіж (ст. 186 КК України), які відрізняються способом викрадення чужого майна – таємний (у випадку крадіжки) чи відкритий (у випадку грабежу). Саме такі несумісні одна з одною ознаки виключають можливість одночасного застосування двох суміжних кримінально-правових норм.

Обсяги двох протилежних понять не вичерпують обсяг родового поняття, між ними може бути третє поняття. Тому, якщо предмет не входить до обсягу одного протилежного поняття, то це не означає, що він входить до обсягу другого. Він може відноситися до якогось іншого класу предметів даного роду [2, с. 42].

Щодо кримінального права, це означає, що певне суспільно небезпечне діяння не обов'язково повинне кваліфікуватися лише за однією із суміжних норм.

Так, якщо діяння не підпадає під дію норми про умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України), це не означає про можливість автоматичної кваліфікації його за нормою про вбивство через необережність (ст. 119 КК України). Воно може підлягати кваліфікації, наприклад, за нормою ч. 2 ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого), або, зрештою, смерть особи могла настати внаслідок казусу – заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам за відсутності вини.

Так само заволодіння чужим майном можливе не тільки внаслідок крадіжки (ст. 185 КК України) або грабежу (ст. 186 КК України), а також внаслідок ряду інших злочинів, наприклад, розбюю (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України) чи шахрайства (ст. 190 КК України).

Висновки. Норма права є юридичним поняттям, тому закони, правила та прийоми формальної логіки, що стосуються поняття, можуть бути екстрапольовані на дослідження норм права, у тому числі спеціальних кримінально-правових норм.

Для розуміння логічних основ співвідношень між нормами кримінального права було проаналізовано відношення між поняттями, зокрема:

- відношення підпорядкування понять;
- відношення супідрядності;
- відношенні протилежності (супротивності).

Було встановлено, що загальна та спеціальна кримінально-правові норми перебувають у логічному відношенні підпорядкування понять, а тому всі правила та закони логіки щодо підпорядковуючого і підпорядкованого понять можуть бути застосовані при аналізі конкуренції загальної та спеціальної норм, зокрема:

1) загальна норма має більший обсяг, але менший зміст, ніж спеціальна норма, і навпаки, спеціальна норма вужча за обсягом, але ширша за змістом;

2) спеціальна норма містить до свого змісту всі ознаки, властиві загальній нормі, плюс додаткові ознаки чи ознаку (кваліфікуючі або привілеюючі), тому при аналізі спеціальної норми, не можна забувати про ознаки, притаманні загальній нормі;

3) співвідношення між загальною та спеціальною нормами характеризується співвідношенням понять «рід-вид».

Співвідношенню між кількома спеціальними нормами кореспондує логічне відношення супідрядності понять, а тому всі властивості супідрядних понять застосовні при аналізі конкуренції кількох спеціальних норм:

1) кілька спеціальних норм є видовими, які однаково входять до одного й того ж роду – загальної норми;

2) обсяг кількох спеціальних норм не збігається у жодній своїй частині, тому конкретне суспільно небезпечне діяння може бути кваліфіковане тільки за однією із них, а не за обома одночасно;

3) зміст кількох спеціальних норм може мати певні однакові ознаки чи ознаку, тому необхідно у кожному конкретному випадку точно визначити ті істотні ознаки, за якими конкретне діяння підпадає під дію конкретної кримінально-правової норми.

На відміну від відношення супідрядності в основі конкуренції кількох спеціальних норм, в основі співвідношення між суміжними кримінально-правовими нормами лежить логічне відношення протилежності (супротивності) понять. Розуміння правил цього відношення допомагає уникнути зміщення конкуруючих між собою спеціальних норм та суміжних кримінально-правових норм:

1) одна з суміжних норм містить ознаку, несумісну з ознакою складу злочину, який міститься в іншій із суміжних норм (протилежну їй);

2) суміжні норми не можуть застосовуватися одночасно до одного суспільно-небезпечно-го діяння.

Таким чином, логічне вчення про поняття та відношення між ними має як наукове, так і практичне значення для дослідження конкуренції кримінально-правових норм, а також для проведення правильної кваліфікації при наявності кількох норм, які претендують на застосування до одного випадку.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-ге видання. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.

2. Жеребкін В.Є. Логіка : [підручник] / В.Є. Жеребкін. – 9-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2006. – 255 с.

3. Кириллов В.И. Логика : [учеб. для юридич. вузов и фак. ун-тов] / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1987. – 271 с.

4. Байтин М.И. Сущность права: современное нормативное правопонимание на грани двух веков / М.И. Байтин. – 2-е изд., доп. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.

5. Наумов А.В. Законы логики при квалификации преступлений / А.В. Наумов, А.С. Новиченко. – М. : Юрид. лит., 1978. – 104 с.

6. Кримінальний кодекс України // Верховна Рада України: офіц. текст: Закон, Кодекс від 05.04.2001 № 2341-III; [редакція від 26.04.2017]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

7. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї // Рада Європи: офіц. текст: Протокол, Міжнародний документ від 16.09.1963 № 4; [ратифікація від 17.07.1997]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.